

Józef Kądzielski

Międzypokoleniowa ruchliwość społeczna mieszkańców Łodzi

Przegląd Socjologiczny / Sociological Review 17/2, 114-128

1963

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JÓZEF KĄDZIELSKI — ŁÓDŹ

MIĘDZYPOKOLENIOWA RUCHLIWOŚĆ SPOŁECZNA MIESZKAŃCÓW ŁÓDZI

Treść: Wzory ruchliwości społecznej. — Założenia badań. — Rezultaty badań. —
Ruchliwość społeczna w Łodzi w porównaniu z innymi miastami.

WZORY RUCHLIWOŚCI SPOŁECZNEJ

Sorokin w pracy *Social Mobility*, a za nim inni badacze ruchliwości społecznej wyróżniają dwa typy społeczeństw: zamknięte i otwarte. Jako przykład pierwszego wskazują dawne kastowe społeczeństwo indyjskie, drugiego — społeczeństwo USA. Te dwa społeczeństwa posłużyły im do skonstruowania typów idealnych społeczeństw o przeciwstawnych wzorach ruchliwości społecznej: społeczeństwa zamkniętego bez ruchliwości społecznej oraz społeczeństwa otwartego o wielkiej ruchliwości społecznej.

W rzeczywistości żadne z wymienionych społeczeństw nie odpowiada przypisywanym mu wzorom. Na podstawie przeprowadzonych badań Sorokin, Barber, Lipset i Bendix oraz inni stwierdzają zgodnie, że w rzeczywistości nie ma społeczeństwa, w którym nie występowałaby żadna ruchliwość społeczna. Na przykład Sorokin w oparciu o badania przeprowadzone na początku XX wieku (m. in. dotyczące Indii) podkreślał, że stabilizacja społeczna wszędzie wynosi mniej niż 100%; maksimum osiąga około 70%, minimum około 3—10%¹. Barber w oparciu o te oraz inne dane stwierdził ogólnie, że „nie ma [na świecie — J. K.] społeczeństwa, w którym nie byłoby żadnej ruchliwości społecznej”².

To samo stwierdzają Lipset i Bendix³. Istnieją jednak pewne regular-

---

¹ P. Sorokin, *Social Mobility*, wyd. 1, New York 1927. Korzystałem z wyd. w *Social and Cultural Mobility*, New York, 1959, s. 418—419.

² B. Barber, *Social Stratification. A Comparative Analysis of Structure and Process*, New York 1957, s. 423.

³ S. M. Lipset, R. Bendix, *Social Mobility in Industrial Society*, Los Angeles 1962. Autorzy na s. 74 piszą, że „żadne ze znanych społeczeństw kompleksowych nie może być poprawnie opisane jako «zamknięte» lub «statyczne»”.

ności w zakresie ruchliwości społecznej, Barber nazywa je „normami”, a Lipset i Bendix „wzorami”. Przedstawiają one faktyczną ruchliwość społeczną odmienną w społeczeństwach i środowiskach różnego typu.

Barber pisze, że pod względem ruchliwości społecznej każde społeczeństwo można scharakteryzować od strony dominowania jednego lub drugiego typu norm lub starać się przedstawić, „w jakich proporcjach różne typy norm zjawiają się w każdym społeczeństwie”⁴. W tym kierunku szły już badania Sorokina i w tym kierunku zmierzają ostatnie badania Lipseta i Bendixa.

Dla kompletniejszej analizy wzorów ruchliwości społecznej brak jest materiałów porównawczych głównie z krajów socjalistycznych. W licznych pracach formułowane są mimo to wnioski dotyczące ruchliwości społecznej w tych krajach, rzekomo niższej od występującej w krajach Europy zachodniej i Stanach Zjednoczonych. Wnioski te występują już w pracy Sorokina, w której na podstawie analizy danych odnoszących się do porewolucyjnej Rosji wskazywał na większą ruchliwość horyzontalną i wertykalną społeczeństw zachodnich niż wschodnich⁵. Podobne stanowisko zajmują w swoim podręczniku Ross i van den Haag, którzy nie wyodrębniając krajów socjalistycznych od krajów kapitalistycznych piszą ogólnie, że zarówno ruchliwość horyzontalna, jak i wertykalna „występuje silniej w USA niż w Europie”⁶. Częściowo przeciwne twierdzenie odnoszące się do krajów kapitalistycznych formułują Lipset i Bendix. Piszą oni, że „ogólny wzór ruchliwości społecznej w społeczeństwach przemysłowych różnych krajów Zachodu wydaje się bardzo podobny”⁷. Autorzy pisząc o krajach Zachodu posługują się polityczną koncepcją podziału świata na kraje Zachodu, do których zaliczają Stany Zjednoczone, właściwe kraje Europy zachodniej, jak i Japonię. Do wniosków przedstawionych w ich pracy można mieć oczywiście różne zastrzeżenia⁸, m. in. takie, że posługują się oni materiałami, które nie zawsze są porównywalne, jak również, że nie obliczają w przypadkach wątpliwych żadnych współczynników zbieżności, które pozwoliłyby stwierdzić, czy różnice procentowe w zakresie ruchliwości społecznej

⁴ Barber, *op. cit.*, s. 355.

⁵ Sorokin, *op. cit.*, s. 390—391.

⁶ R. Ross, E. van den Haag, *The Fabric of Society. An Introduction to the Social Sciences*, New York 1962, s. 136.

⁷ Lipset, Bendix, *op. cit.*, s. 13.

⁸ Innego rodzaju zastrzeżenia przedstawił A. Sarapata w rozprawie *Uwagi o przedmiocie, problematyce i metodzie socjologii ruchliwości społecznej*, który ukazał się w czasie pisania niniejszego artykułu. Por. „Studia Socjologiczne”, 1963, nr 1(8), s. 28.

występujące między poszczególnymi krajami są istotne, czy nie⁹. Otwarta jest oczywiście kwestia ruchliwości społecznej w krajach socjalistycznych; dla jej analizy Lipset i Bendix nie posiadali żadnych materiałów z badań przeprowadzonych w tych krajach. Artykuł niniejszy stanowi przyczynek do takiej analizy. Przedstawia on fragmentaryczne wyniki badań nad międzypokoleniową ruchliwością społeczną mieszkańców Łodzi, a następnie porównuje je z analogicznymi wynikami charakteryzującymi ruchliwość społeczną w dwóch miastach znajdujących się w USA i Danii.

ZAŁOŻENIA BADAŃ

Duże zmiany będące zarówno efektem rewolucji socjalistycznej, jak i związanych z nią procesów industrializacji i urbanizacji nastąpiły po wyzwoleniu w strukturze społecznej mieszkańców Polski. Za odpowiednik tych zmian w warunkach łódzkich uważamy odbudowę przemysłu po zniszczeniach wojennych oraz zwiększenie liczby zatrudnionych w wyniku przechodzenia na pracę dwu i trzymianową, jak również rozbudowę przemysłu i miasta na przestrzeni ostatnich kilku lat. Te wszystkie przeobrażenia zachodzące w mieście stworzyły nowe kanały ruchliwości społecznej. Hipotetycznie można przyjąć, że dzięki nim ruchliwość pionowa w Łodzi jest po wojnie większa, niż była w okresie kapitalizmu. Wydaje się, że nie jest ona jednak tak wielka jak w innych miastach Polski, w których industrializacja i urbanizacja miały daleko większy zakres; do sprawy tej jeszcze wrócimy.

Patrząc na procesy ruchliwości pionowej zachodzące po wyzwoleniu można jednocześnie założyć, że nastąpiły w tym zakresie wyraźne zmiany: miejsce bardzo szybkiego awansu społecznego na zasadach kryteriów politycznych, występującego bezpośrednio po wyzwoleniu, zajmuje obecnie coraz częściej awans polegający na powolnym wspinaniu się po szczeblach hierarchii społecznych sformalizowanych instytucji występujących w mieście.

W 1959 r. przeprowadzono w Łodzi badania nad strukturą społeczną i aktywnością kulturalną mieszkańców. Objęto nimi próbkę losową mieszkańców w wieku 18—65 lat liczącą 696 osób (315 mężczyzn i 380 kobiet). W celu zbadania międzypokoleniowej ruchliwości społecznej w kwestionariuszu zamieszczono pytanie — „Jaki jest Pana(i) zawód? Jaki był ostatni przed wojną zawód Pana (i): a) Ojca i b) Matki”. W takim

⁹ Kwestia ta występuje m.in., gdy porównuje się dane zawarte w pracy Lipseta i Bendixa (tab. na s. 25) charakteryzujące ruchliwość pionową ludności miejskiej wybranych krajów Zachodu; różnice w ruchliwości wynoszą od kilku do kilkunastu punktów procentowych.

sformułowaniu chodziło o ustalenie międzypokoleniowej ruchliwości dzieci w porównaniu z rodzicami. Badanie miało charakter wstępny i powtórzone w przyszłości wymagałoby dokładniejszego sformułowania pytań i zwiększenia ich ilości. Wydaje się jednak, że i takie wyniki są nie bez znaczenia. Ich wartość polega na orientacyjnym charakterze, a stanowić mogą punkt wyjścia przy formułowaniu problematyki następnych badań.

W badaniach prowadzonych w oparciu o próbkę losową respondentów występują zazwyczaj jedynie najliczniejsze klasy, warstwy i kategorie ludności. Zgodnie z tym trzeba było także przeprowadzić klasyfikację materiałów.

W artykule stosujemy dwa rodzaje podziałów. W pierwszym wyróżniamy trzy kategorie badanych: pracowników umysłowych, których umownie nazywamy inteligencją, oraz pracowników fizycznych: robotników i chłopów, i śledzimy występujące wśród nich wzory ruchliwości społecznej. W drugim podziale wyróżniamy dwie kategorie badanych, pracowników umysłowych i pracowników fizycznych, i porównujemy występujące wśród nich wzory ruchliwości społecznej.

Zdajemy sobie oczywiście sprawę z tego, że wyodrębnione kategorie nazwane tutaj klasowo-warstwowymi i społeczno-zawodowymi są wewnątrznie zróżnicowane i nie zawsze przejście z jednej do drugiej oznacza dla każdego osobnika awans czy degradację społeczną z jakiegoś jednak punktu widzenia. Zrezygnowanie z tego sposobu analizy utrudniłoby, jeśli wręcz nie uniemożliwiłoby analiz ruchliwości międzypokoleniowej w oparciu o dane uzyskane w badaniach kwestionariuszowych. Analogiczny sposób postępowania występuje zresztą w pracach wielu autorów: spotykamy go między innymi we wspomnianych pracach Sorokina oraz Lipseta i Bendixa.

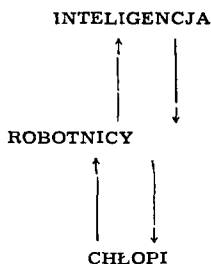
Uznanie jednych przejawów ruchliwości społecznej za awans, a drugich za degradację zakłada przyjęcie określonej koncepcji hierarchicznego podziału społeczeństwa, w której różne klasy, warstwy i kategorie społeczno-zawodowe zajmują wyższe lub niższe miejsca na skali pionowej. Takiej ogólnie pojętej koncepcji co do społeczeństwa polskiego, opartej na badaniach empirycznych, dotychczas nie mamy¹⁰. Wobec tego zmuszeni jesteśmy w sposób arbitralny zaproponować pewną koncepcję zhierarchizowanego podziału. Zgodnie z nią na najniższych szczeblach umieszczamy chłopów, na średnich szczeblach — robotników, a na najwyższych — inteligencję (pracowników umysłowych). Taki podział zgodny jest z ogólnymi tendencjami rewolucji socjalistycznej. Znajdują w nim

¹⁰ Por. J. Szczepański, *Zakończenie* zamieszczone w zbiorze: *Wykształcenie a rozycja społeczna inteligencji*, cz. 2. Łódź 1960, oraz wstępną rozprawę: *Założenia i ogólna koncepcja planu badań nad rozwojem klasy robotniczej w Polsce Ludowej*, [w:] *Studia nad rozwojem klasy robotniczej*, cz. 1, Łódź 1960.

także wyraz istniejące dotychczas różnice społeczno-kulturalne, m. in. w poziomie wykształcenia tych trzech klasowo-warstwowych kategorii społecznych.

Inteligencję, niezależnie od tego czy będziemy ją pojmować jako warstwę społeczną, czy też zbiór kategorii zawodowych¹¹, umieszczamy najwyżej w hierarchii społecznej; traktujemy ją jako warstwę społeczną stojącą ponad dwiema głównymi zbiorowościami klasowo-warstwowymi społeczeństwa, gdyż posiada ona przeciętnie wyższe zarobki i dochody, wykształcenie i pozycję społeczną.

Strukturę i dynamikę społeczeństwa polskiego znajdującą się u podłoża charakterystyki ruchliwości społecznej mieszkańców Łodzi w okresie kapitalizmu i po wyzwoleniu w ogólnych zarysach — z zaznaczeniem kierunków i natężenia ruchliwości społecznej — można przedstawić schematycznie w sposób następujący:

Zgodnie z powyższym schematem przejścia z kategorii klasowo-warstwowych chłopskiej do robotniczej i inteligenckiej traktujemy jako wznoszenie się w górę — awans społeczny, natomiast z kategorii klasowo-warstwowych inteligenckiej do robotniczej i chłopskiej jako przechodzenie w dół, czyli degradację społeczną¹².

Schemat powyższy nie obejmuje wszystkich kategorii społecznych występujących w Polsce i w Łodzi, m. in. poza nim znajdują się elementy drobnomieszczańskie: właściciele sklepów, warsztatów rzemieślniczych i innych tego rodzaju przedsiębiorstw, których miejsce w strukturze społecznej jest najmniej ustabilizowane. Ten fakt, jak wykazały badania Sarapaty i Wesołowskiego¹³, znajduje także odbicie w świadomości społecznej.

¹¹ Por. J. Chałasiński, *Przeszłość i przyszłość inteligencji polskiej*, Warszawa 1958, oraz J. Szczepański (oprócz wymienionych studiów), *Inteligencja i społeczeństwo*, Warszawa 1957.

¹² Analiza motywów napływu ludności do Łodzi wskazuje, że brały w nim udział najbiedniejsze kategorie chłopstwa, dla których przejście do klasy robotniczej było rzeczywistym awansem społecznym.

¹³ W. Wesołowski, A. Sarapata, *Hierarchia zawodów i stanowisk*, „Studia Socjologiczne”, 1961, nr 2(2), s. 91 i n.

REZULTATY BADAŃ

Synowie i ojcowie. Porównywanie zawodów synów i ojców posiada w badaniach ruchliwości społecznej wielką zaletę: zasadniczo jedni jak i drudzy z reguły pracują, przez co sami określają własne miejsce w strukturze społecznej, dzięki czemu można ich względnie łatwo porównywać przynajmniej pod względem formalnym. Merytorycznie porównania synów z ojcami mogą budzić zasadnicze zastrzeżenia w związku ze zmianami pozycji społecznej zawodów, a nawet całych klas społecznych, które nastąpiły w Polsce po wyzwoleniu. Niewątpliwie pozycja społeczna syna-robotnika w przemyśle socjalistycznym w Polsce zmieniła się w porównaniu z pozycją społeczną ojca-robotnika w przemyśle czy rolnictwie kapitalistycznym, nawet jeżeli jego miejsce w dwu lub trójczłonowym hierarchicznym układzie struktury społecznej pozostało takie samo. Pod tym względem nie jesteśmy w stanie porównywać robotników-synów z ojcami w Polsce ani z robotnikami w krajach kapitalistycznych, gdzie pozycja społeczna robotników-synów w porównaniu z ojcami nie uległa takiej zmianie. Jedynie więc z formalnego punktu widzenia możemy porównywać jednych z drugimi, ponieważ jako robotnicy są oni pracownikami najemnymi. Zdajemy sobie oczywiście sprawę z tego, że, jak piszą Lipset i Bendix, „badanie ruchliwości społecznej, w którym porównuje się tylko zawody ojców i zawody respondentów w czasie prowadzenia studiów, pomija wiele ważnych aspektów ruchliwości społecznej”¹⁴, gdyż nie uwzględnia ono innych wyznaczników ruchliwości wewnątrzpokoleniowej oraz wszystkich związanych z nimi konsekwencjami.

Powyższe uwagi wskazują na to, że wszechstronne przedstawienie pozycji społecznej jednostek czy, jak w naszym przypadku, całych kategorii klasowo-warstwowych i społeczno-zawodowych wymagałoby uwzględnienia różnych wskaźników. Na kwestię tę zwróciły uwagę badania G. E. Leńskiego nad zbieżnością pozycji w różnych hierarchiach społecznych¹⁵, wspomniany artykuł Sarapaty i Wesołowskiego z badań nad prestiżem zawodów w Polsce i inne.

W artykule niniejszym zajmujemy się ruchliwością społeczną synów w porównaniu z ojcami oraz córek w porównaniu z matkami na podstawie analizy dwóch wskaźników pozycji społecznej, mianowicie rodzaju i charakteru pracy. Jak z tego punktu widzenia przy wszystkich zastrzeżeniach przedstawiała się ruchliwość społeczna mieszkańców Łodzi

¹⁴ Lipset, Bendix, op. cit., s. 181.

¹⁵ G. E. Leński, *Zbieżność pozycji w różnych hierarchiach*, w zbiorze: *Zagadnienia psychologii społecznej*, wybór i opracowanie A. Malewskiego, Warszawa 1962.

w 1959 r.? Jakie tendencje występowały w jej zakresie w porównaniu z innymi miastami w Polsce i na świecie? Oto pytania, na które postaramy się odpowiedzieć. W pierwszej kolejności rozpatrzmy ruchliwość społeczną synów w porównaniu z ojcami.

Tabela 1 wskazuje na zmiany w przynależności klasowo-warstwowej synów w porównaniu z ojcami. Wśród synów inteligentów w porównaniu z ojcami swoją przynależność zmieniło jedynie 23%, wśród synów robotników 29%.

Większa ruchliwość klasowo-warstwowa występuje oczywiście wśród chłopów, których dzieci w olbrzymiej większości przenoszą się do miast. Wśród mieszkańców Łodzi $\frac{3}{4}$ synów pochodzenia chłopskiego zmieniło swoją przynależność społeczną na robotniczą, a 20% przeszło w szeregi inteligencji.

Tabela 1. Ruchliwość synów w poszczególnych kategoriach klasowo-warstwowych (w %)

Ojcowie	Synowie		
	inteligencja	robotnicy	chłopi
Inteligencja N = 30	77	20	3
Robotnicy N = 181	26	71	3
Chłopi N = 79	20	75	5

Tabela 2. Ruchliwość synów w poszczególnych kategoriach społeczno-zawodowych (w %)

Ojcowie	Synowie	
	pracownicy umysłowi	pracownicy fizyczni
Pracownicy umysłowi N = 30	77	23
Pracownicy fizyczni N = 260	25	75

Inaczej przedstawia się ruchliwość społeczna w płaszczyźnie przechodzenia z kategorii pracowników umysłowych do kategorii pracowników fizycznych i odwrotnie.

Na podstawie danych zawartych w tabeli 2 okazuje się, że nie ma wielkich różnic w ruchliwości społecznej między tymi dwiema kategoriami społeczno-zawodowymi; ruchliwość społeczną przejawia w nich zbliżony odsetek osób (23—25). Dane te nie są jednak wystarczające dla uchwycenia ogólnego obrazu ruchliwości społecznej, gdyż nie uwzględniają one najważniejszych procesów tej ruchliwości w Polsce, mianowicie przenoszenia się ludności ze wsi do miasta i związanej z tym zmiany przynależności klasowo-warstwowej, na co wskazywała poprzednia tabela. Kwestia ta uwidacznia się dokładniej poniżej w analizie ruchliwości społecznej całej próbki bez rozbicia na kategorie.

Zgodnie z przedstawioną wyżej koncepcją struktury społecznej obliczyliśmy ogólne wskaźniki ruchliwości społecznej. Chodziło nam o stwierdzenia, jaki procent synów w porównaniu z ojcami nie przesunął się lub przesunął się w strukturze społecznej oraz w jakim kierunku się przesunął: w górę czy w dół? Za podstawę obliczenia wzięliśmy dane bezwzględne, które stanowią podstawę tabel.

Z obliczeń wynika, że ruchliwość określona jako klasowo-warstwowa jest większa od ruchliwości społeczno-zawodowej. Trzeba stwierdzić, że zaważyli na tym przede wszystkim synowie o chłopskim pochodzeniu społecznym, którzy zmieniawszy przynależność klasowo-warstwową nie zmienili jednocześnie pracy fizycznej na umysłową. Przedstawione różnice między ruchliwością klasowo-warstwową a społeczno-zawodową wynikają jednak także stąd, że w pierwszym zestawieniu obliczeń do-

Tabela 3. Ogólna ruchliwość społeczna synów (w %), $N = 290$

Ruchliwość synów w stosunku do ojców	Ruchliwość	
	klasowo-warstwowa	społeczno-zawodowa
W górę	43	22
Bez zmiany	53	76
W dół	4	2

Tabela 4. Ogólna ruchliwość społeczna córek (w %)

Ruchliwość córek w stosunku do matek	Ruchliwość	
	pracujących córek i matek $N = 191^*$	wszystkich córek $N = 380$
W górę	15	37
Bez zmiany	81	48
W dół	4	15

* W zestawieniu nie wzięto pod uwagę córek, których matki nie pracowały, jak również córek, które same nie pracują.

konano na przykładzie trzech, a w drugim — na przykładzie dwóch kategorii. Na kwestię tę zwracał już uwagę Sorokin. Pisał, że rezultaty badań nad ruchliwością społeczną zależą od klasyfikacji materiałów znajdujących wyraz w ilości kategorii (klas, warstw, grup) stworzonych dla obliczeń¹⁶. Działa w tym zakresie ogólna zasada, którą można wyrazić w skrócie: im więcej kategorii w strukturze społecznej, tym większa ruchliwość społeczna. Pewne tendencje występują jednak niezależnie od ilości kategorii. Tendencjami takimi widocznymi na przykładzie obu tabel jest prawie dziesięciokrotnie wyższa ruchliwość w górę — awans, niż w dół — degradacja. Tendencje takie w skali masowej występują tylko, jak się wydaje, w sytuacjach krajów gwałtownie się industrializujących i urbanizujących. Z tego względu dwa przedstawio-

¹⁶ Sorokin, op. cit., s. 463.

ne rodzaje zestawień posiadają niejednakowe zastosowanie w krajach szybko industrializujących się i urbanizujących, w których zasadnicze procesy ruchliwości społecznej polegają na przenoszeniu się ludności ze wsi do miasta, oraz w krajach wysoko zindustrializowanych i zurbanizowanych, w których zasadnicze procesy ruchliwości społecznej dokonują się w miastach w przechodzeniu ludności z kategorii pracowników fizycznych do umysłowych i odwrotnie.

Dla określenia rozmiarów ruchliwości społecznej mężczyzn — mieszkańców Łodzi dokonamy pewnych porównań z innymi miastami. Zanim przedstawimy jednak takie materiały, przypatrzmy się jeszcze ruchliwości społecznej córek w porównaniu z matkami.

Córki i matki. W dotychczasowych badaniach nie zajmowano się przeważnie ruchliwością społeczną kobiet¹⁷, gdyż związane to jest z licznymi trudnościami. Znaczna część kobiet nie posiada „własnej” pozycji społecznej, tylko otrzymuje ją w wyniku wstąpienia w związki małżeńskie. Inna kwestia to wzrost liczby kobiet pracujących zawodowo utrudniający porównanie pozycji społecznej córek z matkami, wśród których większa część nie pracowała. Jak w takim wypadku postąpić, tzn. jak porównać obecnie np. pozycję społeczną samotnej pracującej córki z niepracującą matką, która dzięki mężowi posiadała przed wojną wysoką pozycję społeczną? Wyjście w tej sytuacji można by znaleźć, jak się wydaje, jedynie przy przyjęciu pewnych założeń odpowiadających tendencjom w zakresie kształtowania się pozycji społecznej kobiety. Zwraca na nie uwagę J. Piotrowski w studium, *Praca zawodowa kobiety a rodzina*. Pisze on: „W społeczności przedindustrialnej pozycja kobiety zamężnej, jej miejsce w strukturze społeczeństwa opiera się na pozycji rodzinnnej. We współczesnej, w przeważającym stopniu pracowniczej społeczności uznanie i prestiż, jakie dają pozycja żony i matki, są skromniejsze i mniej zadowalające niż były dawniej, bo funkcje żony i matki w rodzinie uległy ograniczeniu”¹⁸. „Malejącego społecznego znaczenia pozycji społecznej żony i matki nie równoważy pozycja społeczna jej męża”¹⁹. „Miejsce jednostki w strukturze społeczeństwa wyznaczone jest przede wszystkim jej miejscem w pracy”²⁰. Taka sytuacja występuje od dawna w przypadku mężczyzn i zaznacza się ostatnio wyraźnie w przypadku kobiet. Wychodząc z tych stwierdzeń można by przyjąć, że z pewnego punktu widzenia kobiety pracujące mają na

¹⁷ Na potrzebę badania ruchliwości społecznej nie tylko mężczyzn, ale i kobiet zwraca uwagę Sarapata, *op. cit.*, s. 16—17.

¹⁸ J. Piotrowski, *Praca zawodowa kobiety a rodzina*, Warszawa 1963, s. 262.

¹⁹ *Ibidem*, s. 263.

²⁰ *Ibidem*, s. 264.

ogół wyższą pozycję społeczną w porównaniu z kobietami niepracującymi, gdyż uzyskują tę pozycję m.in. dzięki własnej pracy.

Przyjęcie takiego założenia stworzyłoby podstawy dla charakterystyki ruchliwości społecznej córek. Mielibyśmy wtedy dwie możliwości ustalenia wzoru ruchliwości społecznej: jedna, przy której bierze się pod uwagę jedynie pracujące matki i córki, i druga, która przy przyjęciu sformułowanego założenia pozwala na rozpatrywanie ruchliwości społecznej wszystkich badanych córek w porównaniu z ich matkami. Nie są to wszystkie możliwości. W odniesieniu do niepracujących matek i córek można określać ruchliwość społeczną jednych i drugich na podstawie analizy zmiany pozycji społecznej ich mężów. Oczywiście i w tym wypadku powstają różne trudności i wątpliwości. Pierwsza z nich sprowadza się do tego, że nie wszystkie córki w przejściu do wyższej kategorii klasowo-warstwowej czy społeczno-zawodowej posiadają wyższą pozycję od matek. Druga wątpliwość wskazuje na niezmiernie istotny problem charakterystyki pozycji społecznej kobiety, nawet pracującej, mianowicie w jakim stopniu należałoby w badaniach uwzględniać różne wyznaczniki pozycji społecznej w celu ich zsyntetyzowania oraz stwierdzić na ile pozycja społeczna kobiety jest syntezą własnej pozycji społecznej i pozycji męża.

Formułując powyższe wątpliwości, zakreśliłyśmy sobie węższe zadanie. Chcemy przedstawić poniżej z pewnego punktu widzenia wzór ruchliwości społecznej córek w porównaniu z matkami: córek pracujących w porównaniu z pracującymi matkami, co nie wzbudza wątpliwości, oraz przy przyjęciu przedstawionego wyżej założenia wszystkich córek w porównaniu z wszystkimi matkami, w zależności od tego czy pracują zawodowo, czy nie.

Tabela 4 wskazuje, że wzór ruchliwości społecznej jest inny w obu zestawieniach: w pierwszym jest zaledwie 19% osób, które zmieniły swoją pozycję, w drugim — 52%. W drugim zestawieniu ruchliwość jest większa od ruchliwości klasowo-warstwowej mężczyzn. Widać także to samo zjawisko co u mężczyzn, chociaż w mniejszym stopniu: większą ruchliwość w górę niż w dół.

Dokładniejsze porównanie ruchliwości społecznej kobiet i mężczyzn jest niezmiernie trudne i wzbudza niemniej wątpliwości niż porównywanie pracujących córek z niepracującymi matkami. Niemniej jednak powinno zmierzać do tego celu, aby badania odpowiedziały na pytanie, w której kategorii społecznej ruchliwość jest większa: wśród mężczyzn czy kobiet.

Przytoczone uwagi posiadają charakter hipotetyczny. W takiej sytuacji pewniejsze jest inne rozpatrywanie ruchliwości społecznej córek, mianowicie ustalenie stopy ruchliwości występującej wśród córek w po-

równaniu z klasowo-warstwową przynależnością pracujących matek. Przypatrzmy się, jak się ona przedstawia wśród córek o robotniczej i chłopskiej przynależności społecznej matek:

1. matka — przynależność robotnicza ($N = 129$); córka — przynależność robotnicza 72%, inteligencka 16%, drobnomieszczańska 4%, nie pracuje 8%;

2. matka — przynależność chłopska ($N = 71$); córka — przynależność robotnicza 58%, inteligencka 6%, chłopska 1%, drobnomieszczańska 1%, nie pracuje 34%.

Przytoczone dane uprawniają do stwierdzenia, że w obu środowiskach określonych ogólnie przynależnością społeczną matki występuje inny wzór ruchliwości społecznej: mniejszą ruchliwość społeczną widać w środowisku robotniczym, w którym prawie $\frac{3}{4}$ córek posiada tę samą przynależność klasowo-warstwową co matki.

Większa ruchliwość społeczna występuje oczywiście wśród kobiet pochodzenia chłopskiego, które po przyjeździe ze wsi do miasta całkowicie zmieniają swoją przynależność społeczną; większy niż w poprzedniej kategorii jest wśród nich także procent nie pracujących. Ostatni wynik jest zgodny z tymi, które otrzymał J. Lutyński w badaniach nad młodymi małżeństwami²¹.

Na zakończenie tej części rozważań możemy jeszcze przytoczyć dane charakteryzujące ruchliwość społeczną córek, których matki nie pracowały. W naszej zbiorowości występuje 149 takich matek. Jak przedstawia się przynależność społeczna ich córek? Otóż wśród nich robotniczą przynależność społeczną posiada obecnie 39%, inteligencką — 31%, drobnomieszczańską — 5%, chłopską — 1%, nie pracuje zawodowo — 24%.

Danych tych nie chcemy szczegółowo porównywać z poprzednimi nawet w oparciu o przedstawione wyżej założenia. Pragniemy jedynie stwierdzić, że wzór kobiety nie pracującej w większym stopniu występuje wśród córek pochodzenia chłopskiego niż tych, których matki nie pracowały. Wskazywałoby to więc, że większe znaczenie posiada w tym zakresie wzór występujący w określonej kategorii klasowo-warstwowej niż bezpośredni przykład matki.

²¹ J. Lutyński, *Badania nad młodymi małżeństwami*, „Przegląd Socjologiczny”, T. XIV/1, Łódź 1960, s. 105—116.

RUCHLIWOŚĆ SPOŁECZNA W ŁÓDZI
W PORÓWNANIU Z INNYMI MIASTAMI

Z rezultatów badań dotyczących ruchliwości społecznej w innych miastach, zawartych w pracach Sorokina²², Glassa²³, Kahla²⁴, Barbera²⁵, Lipseta i Bendixa²⁶, najbliższe łódzkim są badania przeprowadzone w 1940 r. w Indianopolis przez N. Rogoff²⁷. Zaslugują one na uwagę z kilku względów: objęły dorosłą ludność miasta tego samego rzędu co Łódź, uprzemysłowionego, znajdującego się „w społeczeństwie klas

Tabela 5. Ruchliwość synów w poszczególnych kategoriach społeczno-zawodowych

Ojcowie	S y n o w i e			
	Łódź 1959		Indianopolis 1940	
	pracownicy umysłowi	pracownicy fizyczni	pracownicy umysłowi	pracownicy fizyczni
Pracownicy umysłowi	77	23	62	38
Pracownicy fizyczni	25	75	27	73

otwartych”. Trzeba jednak zastrzec, że Indianopolis jako obiekt porównań z Łodzią oprócz wymienionych zalet posiada także pewne wady: jest stolicą stanu Indiana liczącego prawie dwukrotnie więcej mieszkańców niż Łódź i województwo i posiada zapewne odmienną strukturę społeczną, wyrażającą się m. in. w proporcjach pracowników fizycznych i umysłowych. Ponadto badania te dzieli różnica dwudziestu lat, ale to nie pomniejsza ich wagi, ponieważ rezultaty badań z Indianopolis przytaczane są w różnych pracach dla porównań z badaniami przeprowadzo-

²² Praca P. A. Sorokina, *Social Mobility*, wydana po raz pierwszy w 1927 r., oparta jest, jak już zaznaczono, na wynikach badań sprzed kilkudziesięciu laty, a więc z tego punktu widzenia nie nadaje się do porównań.

²³ Glass, *Social Mobility in Britain*, London 1954.

²⁴ J. A. Kahl, *The American Class Structure*, New York 1957.

²⁵ Barber, (op. cit., s. 434—435) przytacza tabele z wynikami badań N. Rogoff.

²⁶ Lipset, Bendix w części pracy poświęconej ruchliwości społecznej w miastach przytaczają wyniki badań N. Rogoff oraz rezultaty badań przeprowadzonych w Aarhus. Autorzy wykorzystali całą dostępną literaturę światową, co utwierdza nas w przekonaniu, że cytowane przez nich wyniki badań N. Rogoff zasługują na specjalną uwagę.

²⁷ N. Rogoff, *Recent Trends in Occupational Mobility*, Glencoe Ill. 1953 Free Press. Artykuł *Recent Trends in Urban Occupational Mobility* oparty na tej pracy ukazał się w zbiorze: *Cities and Society the Revised Reader in Urban Sociology*, ed. P. K. Haff i A. J. Reiss, Jr. The Free Press, Glencoe, Ill., 1957, s. 432—445.

nymi w innych krajach i miastach w latach pięćdziesiątych. Uwagi związane z tym przedstawiamy niżej, po scharakteryzowaniu ruchliwości społeczno-zawodowej w Łodzi i Indianopolis.

Dwie przytoczone tabele wskazują na różne rodzaje ruchliwości społecznej. Pierwsza z nich przedstawiając oddzielnie ruchliwość społeczną w kategoriach społeczno-zawodowych pracowników umysłowych i fizycznych pozwala stwierdzić, że w Łodzi w porównaniu z Indianopolis występuje większa stabilizacja synów w kategoriach społeczno-zawodowych ojców oraz mniejsza ruchliwość w dół synów pracowników umysłowych i nieco mniejsza w górę synów pracowników fizycznych.

Tabela 6 przedstawia dane charakteryzujące ogólnie ruchliwość społeczno-zawodową synów bez podziału na pracowników umysłowych i fizycznych. Widać z niej, że w Łodzi podobnie jak w Indianopolis występuje tego samego rzędu stabilizacja i ruchliwość w górę synów w kategoriach społeczno-zawodowych ojców oraz o połowę mniejsza ruchliwość w dół.

Tabela 6. Ogólna ruchliwość społeczno-zawodowa synów (w %)

Ruchliwość synów w stosunku do ojców	Łódź 1959	Indianopolis 1940
W górę	23	21
Bez zmiany	72	69
W dół	5	10

Tabela 7. Ogólna ruchliwość społeczno-zawodowa synów (w %)

Ruchliwość synów w stosunku do ojców	Łódź 1959	Aarhus 1949
W górę	23	19
Bez zmiany	72	69
W dół	5	12

Najważniejsze byłoby porównanie ruchliwości społecznej w Łodzi z jakimś innym miastem tego samego rzędu, przemysłowym, położonym mniej „stołecznie”. Jednym z takich miast, gdzie przeprowadzono badania, jest Aarhus²⁸ — miasto położone niedaleko Kopenhagi; w 1950 liczyło ponad 116 tys. mieszkańców. Wyniki uzyskane odnośnie do ruchliwości społecznej budzą zastrzeżenia ze względu na klasyfikację materiałów (1/3 badanych zaliczona została do najwyższej klasy społecznej w mieście). Po komasacji wyników można z nimi porównać ogólnie w kategoriach społeczno-zawodowych rezultaty badań łódzkich (tab. 7).

Tabele przytoczone w poprzedniej części wskazywały, że w Łodzi dzięki większemu napływowi ludności ze wsi istnieje większa rozbieżność między procentem synów należących do określonej kategorii kla-

²⁸ Przeliczeń dokonałem na podstawie tabeli zamieszczonej w pracy Lipseta, Bendixa, *op. cit.*, s. 31.

sowo-warstwowej a procentem synów pracujących w tych samych kategoriach społeczno-zawodowych. Z powyższej tabeli wynika, że w porównaniu z Aarhus w Łodzi występuje większa stabilizacja społeczno-zawodowa; a więc to samo zjawisko co przy porównaniu z Indianopolis. Jednocześnie widać większą ruchliwość w górę i mniejszą w dół. Zaznaczyliśmy już przedtem, że taki typ ruchliwości społecznej charakterystyczny jest dla społeczeństw porewolucyjnych, które się intensywnie industrializują i urbanizują.

Przyjmujemy, że ruchliwość społeczna (wertykalna) wśród mieszkańców Łodzi w okresie międzywojennym była dużo mniejsza niż w Indianopolis i Aarhus. Na podstawie analizy możemy stwierdzić, że obecnie jest ona w Łodzi prawie taka sama jak w tych miastach. Uznajemy, że zmiana ta nastąpiła w rezultacie wojny i rewolucji polityczno-społecznej, która dokonała się po wyzwoleniu. W tym nowym okresie Łódź nie należy jednak w Polsce prawdopodobnie do miasta o największej ruchliwości wertykalnej mieszkańców, jeżeli problem rozpatrywalibyśmy zgodnie z hipotezą sformułowaną między innymi przez Barbera, dotyczącą związku między migracjami wewnętrznymi a ruchliwością społeczną. Barber pisze: „Widać [...] wyraźnie, że większa migracja wewnętrzna w społeczeństwie to również większa ruchliwość społeczna”. Oczywiście „ruchliwość społeczna może zjawić się bez migracji, lecz jest bardziej prawdopodobna w połączeniu z migracją niż bez niej”²⁹.

Łódź mimo wielkiego napływu ludności nie należy w Polsce do miast, w których proces napływu ludności był największy w okresie powojennym. Porównując liczbę mieszkańców w grudniu 1960 r. i w lutym 1946 r., w 29 miastach w Polsce liczących ponad 100 tys. mieszkańców, Łódź znajdowała się na 18 miejscu, a na ostatnich biorąc pod uwagę tylko miasta wojewódzkie: Wrocław, Warszawa, Kraków i Poznań. Oprócz tego faktu można przypuszczać, że wymienione miasta charakteryzują się większą od Łodzi ruchliwością społeczno-zawodową ze względu na większy w składzie społecznym mieszkańców procent pracowników umysłowych i ze względu na bardziej, jak pisał St. Rychliński przed wojną o Krakowie i Poznaniu, „stołeczno-prowincjonalne” położenie tamtych miast³⁰.

* * *

Kończąc powyższe rozważania trzeba stwierdzić ogólnie, że ruchliwość społeczna w Łodzi nie jest mniejsza niż w dwóch wymienionych miastach, a w górę jest ona ogólnie nawet większa. Na ruchliwość tę składa się wiele różnych wyznaczników określających pozycję społecz-

²⁹ Barber, *op. cit.*, s. 418—419.

³⁰ S. Rychliński, *Warszawa jako stolica Polski*, Warszawa 1936, s. 109.

ną jednostek i grup społecznych. W dotychczasowych analizach ruchliwość społeczną rozpatrywano zazwyczaj pod kątem zmiany jednego z takich wyznaczników; nie znamy badań, w których zastosowano by na przykład syntetyczną skalę dla jednoczesnej analizy kilku wyznaczników pozycji społecznej i przedstawiono z tego punktu widzenia ruchliwość społeczną. Powyższe rozważania oparte na analizach dwóch wyznaczników — rodzaju i charakteru pracy — nie przesądzają o tym, głównie w odniesieniu do kobiet, że wraz z ich zmianą nastąpił awans lub degradacja społeczna w zakresie innych wyznaczników pozycji społecznej, czyli nie wskazują one na to, że pozycja wraz z przejściem z jednych kategorii klasowo-warstwowych i społeczno-zawodowych do drugich zmieniła się w swym całokształcie.